

**XALQ TABOBATI ATAMALARI ILMIY IZLANISH OBYEKTI SIFATIDA**

Andijon Davlat Universiteti akademik litseyi ingliz tili o'qituvchisi

No'monov Muhiddin

Kirish: Ushbu maqolada lingvokulturologiya va etnolingvistika doirasida til qanday qilib ongda fikrlarni shakllantirishi va inson til yordamida voqelikni qanday idrok etishi tahlil qilingan. Ushbu maqola Gumboldt, Sapir, Uorf va boshqalarning muhim asarlariga tayangan holda, til tuzilmalari kognitiv jarayonlar va dunyoqarashga ta'sir qilishini ta'kidlaydigan lingvistik nisbiylik tushunchasini muhokama qiladi. Maqola e'tibor qaratgan mavzulardan biri tilning madaniyatning ramziy ifodasi sifatidagi roli bo'lib, unda til jamiyat me'yorlari va qadriyatlarining ajralmas qismi ekanligi ta'kidlanadi. Bundan tashqari, rus tilshunosligida etnolingvistik tadqiqotlarning kelib chiqishi borasida fikr yuritilib, maqolada Buslaev, Potebnya va Bogatyrevlarning tilning madaniy e'tiqod va an'analarga ta'sirini tahlil qilishdagi hissalarini ko'rsatilgan. Bu nuqtai nazarlar orqali maqola til, madaniyat va bilimlarning to'planishi o'rtasidagi murakkab munosabatlarni tahlil qiladi.

Kalit so'zlar: etnolingvistika, terminologiya, etno-madaniy leksika, semantik maydon, leksik va grammatik tasnif

Xalq tabobati atamalari ilmiy tadqiqot obyekti sifatida, birinchi navbatda, etnik va tilshunoslik fanlarini o'z ichiga olgan etnolingvistika fani doirasida o'rganiladi. Etnolingvistik yo'nalishdagi tadqiqotlar ikki asrdan ortiq tarixga ega bo'lsa-da, etnolingvistika so'nggi uch asrda rivojlandi deyish mumkin. "I. Gerber va V. Gumboltdan boshlab, tilni keng madaniy jihatda ko'rib chiqish g'oyasi tilshunoslarning ko'plab



avlodlarini ilhomlantirgan”. Etnolingvistikaning fundamental g’oyalarini I. Gerder, V. fon. Gumboldt, F. de Sossure, F. Boas, A. Kroeber, E. Sapir, B. Vorf va boshqalarning asarlarida uchratish mumkin. "Etnolingvistika" atamasining paydo bo'lishi an'anaviy ravishda E.Sapir nomi bilan bog'liq. Hozirgi vaqtda etnolingvistika tilshunoslik, etnografiya va folklorshunoslik fanlari va usullarini birlashtirgan integral fandır.

Til va tafakkurning milliy mazmuni muammosini birinchi bo‘lib yoritgan tilshunos olimlardan biri V. fon Gumboltdir. Uning fikricha, millatning shakllanishida turli omillar ishtirok etadi, lekin asosiy xususiyat madaniyatning har bir bosqichini aks ettiruvchi tildir. “Til – tashqi hodisalar olami bilan insonning ichki dunyosi o‘rtasida joylashgan dunyo”. Xalqning milliy o‘ziga xosligi uning tevarak-atrofdagi narsalarni tassavur qilishida namoyon bo‘ladi. V. fon Gumboldt tillar o‘rtasidagi tafovutlar mavjudligining asosiy sababini psixologiyaning etnik o‘ziga xosligi, boshqacha qilib aytganda, “millat ruhi”da ko‘rgan. “Til go‘yo xalqlar ruhining tashqi ko‘rinishidir: xalq tili uning ruhidir, xalqning ruhi esa uning tilidir”. Tillarning "intellektual tomoni"dagi farqi ham xalqning ma'naviy o'ziga xosligi bilan bog'liq. "Tasavvur va his-tuyg'ular xalqlarning individual xarakterini aks ettiruvchi o‘ziga xos tasvirlarni yuzaga keltiradi", shuning uchun mazmunan bir xil bo‘lgan turli xil shakllar paydo bo‘ladi.

V. fon Gumboldt til va tafakkur o‘rtasidagi bog‘liqlik haqida gapirar ekan, ular uzviy bog‘liqlik bilan xarakterlanadi, ya’ni tildan foydalanish tafakkurning tilga qo'yadigan talablari bilan belgilanadi. Binobarin, barcha tillar uchun umumiy bo‘lgan narsa shundaki, “til tafakkurni shakllantiruvchi organdır, demak, inson shaxsining va undagi tushuncha va tasavvurlar tizimining shakllanishida avlodlar tomonidan to‘plangan til tajribasi yetakchi rol o‘ynaydi”. An'anaviy mazmundan tashqari, so'z ona tilida so'zlashuvchi xarakterining ma'lum bir milliy o'ziga xosligini o'z ichiga olgan subyektiv g'oyalarni ham o'z ichiga oladi. Shunday qilib, subyektiv prinsip tilga ta'sir qiladi va shuning uchun har bir til o'z undan foydalanuvchilarning dunyoqarashini ham o'zida namoyon qiladi. Ko'pgina tadqiqotchilar tomonidan ishlab chiqilgan asosiy pozitsiya - bu fikrlash mazmuni ma'lum bir til tomonidan oldindan belgilab qo'yilganligi haqidagi tezisdir. Demak, voqelikni idrok etish inson so‘zlashadigan tilga bog‘liq. Ushbu qoidani ishlab chiqishda E. Sapir va B. Uorf



muhim rol o'ynagan. Ular lisoniy nisbiylik gipotezasini ilgari surdilar. Unga ko'ra tilning tuzilishi fikrlash tarzi va tashqi dunyoni bilish usulini belgilaydi. Ika tilining bir qator individual, ijtimoiy, madaniy omillardagi rolini ochib berar ekan, E.Sapir til madaniyatdan tashqarida mavjud emasligini va uning muhim tarkibiy qismi ekanligini, u “madaniyatni tushunishning ramziy qo'llanmasi” ekanligini aytadi. Demak, E.Sapir shunday xulosaga keladi: “Madaniyatni ma'lum bir jamiyat nima qiladi va o'ylaydi, - deb ta'riflash mumkin. Til insonning qanday fikrlashidir”. Uning fikricha, olam grammatik tuzilmalar orqali shakllanadi: “Biz hodisa, narsa, predmet, munosabat va hokazolarni tabiatga tayanib belgilash mumkin emasligini ko'ramiz; ularning ta'rifi doimo muayyan tilning grammatik kategoriyalariga murojaat qilishni nazarda tutadi”. B.Vorf E.Sapir fikrlarini davom ettirar ekan, shunday deydi: “Biz tabiatni ona tilimiz taklif qilgan yo'nalishda qabul qilamiz. Biz hodisalar olamidagi ayrim toifalar va turlarni ular (bu toifalar va turlar) o'z-o'zidan ravshanligi uchun ajratmaymiz: aksincha, dunyo bizning ongimizda tartibga solinishi kerak bo'lgan kaleydoskopik taassurotlar oqimi sifatida namoyon bo'ladi. E. Sapir va B. Whorf asarlarini tahlil qilish quyidagilarni aniqlashga imkon beradi: 1) tillardagi farqlar dunyo haqidagi tassavvurlardagi farqlarni keltirib chiqaradi, ya'ni til dunyoni idrok etishni belgilaydi; 2) til ijtimoiy mahsulot bo'lib, o'z tarkibida muayyan jamiyatga xos bo'lgan voqelik tushunchasini o'z ichiga oladi. Bizningcha, bu yerda muhim narsa shundaki, voqelikni idrok etish jamiyatda to'plangan va tilda qayd etilgan bilimlar bilan belgilanadi.

Rus tilshunosligida etnolingvistik tadqiqotlarning boshlanishi F.I. Buslaeva, A.A. Potebnya, P.S. Bogatyrev va o'tgan asrning boshqa yirik olimlari, ularning asarlari til borasidagi bilimlarni madaniy bilimlar bilan bilan eng yaqin bog'liqlikda tahlil qilish imkoniyatini mavjudligini ko'rsatdi. F.I. Buslaev qiyosiy tarixiy yondashuvga asoslanib, tilning e'tiqodlar, xalq urf-odatlar, marosimlari va an'alarining shakllanishiga ta'sirini asoslab berdi. A.A. Potebnya tashqi (madaniy) kontekstga va so'zning tasvirini olib yuruvchi ichki shaklga tayangan holda so'z mafkurasini ochib berdi.

19-asr etnograflarining (A.N. Afanasyev, A.A. Kotlyarovskiy, D.K. Zelenin, A.I. Tereshchenko va boshqalar) asarlarida qimmatli ma'lumotlar, madaniy marosim an'analari tavsifi, xalq hayotiga oid turli faktlar o'rin olgan.



Yigirmanchi asrning 80-yillarida xalq madaniyati va tili hodisalarini o'rganishga akademik N.I.Tolstoy ilmiy ishlari bilan, yangicha yondashuv vujudga keldi. Tolstoy etnolingvistikani tilshunoslikning madaniy, ijtimoiy-psixologik va mifologik g'oyalarning tilda aks etishini o'rganuvchi yo'nalishi sifatida tushungan. O'z asarlarida N.I. Tolstoy 19-asr etnograflariga qaratilgan slavyan marosimlarini o'rganish dasturini taklif qildi, u rus xalqining ma'naviy madaniyatini har tomonlama tavsiflash zarurligini ta'kidladi. Etnolingvistikaning eng to'liq ta'rifini akademik N.I. Tolstoy quyidagicha ta'riflagan: "Etnolingvistika – tilshunoslikning bo'limi yoki kengroq aytganda, tilshunoslikning til va ma'naviy madaniyat, til va xalq mentaliteti, til va xalq ijodiyoti o'rtasidagi munosabat va bog'liqlikni, ularning o'zaro bog'liqligi va turli xil turlarini ko'rib chiqishga qaratilgan yo'nalishi". Shuni ta'kidlash kerakki, etnolingvistika 2-3 fanning tutashgan nuqtalari bo'lgan ba'zi boshqa fanlar kabi bir nechta ilmiy fanlarning aralashmasi emas. Bunday ilmiy fanlar tilning qaysi jihatida shakllanganligi, vazifalari yoki u o'rganilayotgan jihatini aniq belgilaydi. N.I. Tolstoyning ta'kidlashicha, etnolingvistika tilni etnos bilan munosabati nuqtai nazaridan o'rganadi, tilning tashqi tomoniga qaratilgan va tashqi tilshunoslikka kiruvchi fandır. Etnolingvistikada N.I. Tolstoyning fikricha, inson ongi va tilida tashqi hodisalar, asosan, uning hayoti uchun zarur bo'lgan narsalar aks etadi. Shu bilan birga, odamlar faoliyatining ixtisoslashuvi bilan bog'liq holda, ularning til ongining ixtisoslashuvi ham mavjud bo'lib, u lug'atning ijtimoiy va kasbiy tabaqalanishida namoyon bo'ladi.

Inson faoliyatining ma'lum bir sohasi bilan bog'liq bo'lgan atamalar majmuasi uning terminologiya tizimini tashkil qiladi. U kasbiy tushunchalar tizimining o'ziga xos til modeli bo'lib, bu sohada to'plangan tajribaning jamlangan ifodasi bo'lib xizmat qiladi. Masalan, turkey tillar, xususan o'zbek tilining yilqichilik terminologiyasi o'zbek tili tizimining yaxlit holda shakllanish jarayonida rivojlangan. Tabiiyki, bunday terminologik tizimda, odatda, maxsus lug'at tizimlariga xos bo'lgan, uzoq rivojlanish tarixiga ega bo'lgan va hozirgi vaqtda ham sodir bo'layotgan jarayonlar sodir bo'lishi kerak edi. O'zbek xalqining moddiy madaniyati chorvachilikdan tashqari dehqonchilik bilan chambarchas bog'liq



bo'lsada, uning asosini ot va chorvachilik tashkil etgan. Shu sababli "ot" semasiga aloqador terminlar yaxshi saqlanibgina qolmay yaxshi rivojlangan.

Etnolingvistik tadqiqotlar har qanday holatda ham keng qamrovli bo'ladi. Etnolingvistik tadqiqotlarning asosiy koordinatasi xalqning tili va an'anaviy madaniyatidir. Xalq madaniyati tilshunoslik apparati yordamida madaniyat va til izomorfizmi postulatiga asoslangan holda o'rganiladi. N.I. Tolstoyning so'zlariga ko'ra, "madaniy hodisalarga lingvistik yondashuv madaniyat terminologiyasining lingvistik terminologiyaga shunchaki "tarjimasi" emas, balki madaniyatga tizimli yaxlit birlik sifatidagi strukturaviy jihatdan aniqroq yondashuvdir". Hozirgi vaqtda har qanday leksik materialni o'rganishda tizimlilik printsipli inkor etilmaydi. Tematik guruhlar tildan tashqari mezonlar asosida aniqlanganiga qaramay, tegishli so'z birikmalarini lingvistik tahlil qilish afzalroqdir. D.I Shmelev ta'kidlaganidek, tematik guruhni mikrotizim deb hisoblash mumkin. Barqarorlik nafaqat paradigmatic qator a'zolarining bevosita paradigmatic aloqasi va o'zaro bog'liqligi, balki shuningdek semantik hosilaning muvofiqlashuvi hamdir. So'zning semantik tuzilishi tilda alohida holda emas, balki tizimda, ya'ni boshqa so'zlarga nisbatan mavjud bo'lishi va har bir ma'noning hajmi ham shu munosabatga bog'liq ekanligi umume'tirof etilgan. So'zning haqiqiy semantikasi ma'lum bir moddiy qobiq orqasida ma'lum bir til jamoasi vakillarining ongida mustahkamlangan voqelikning aks etishi natijasidir.

Har qanday mikrotizimda elementlar bir-biri bilan bo'lgan ma'lum semantik aloqalar va munosabatlar mavjud. Ushbu soha har qanday tilning lug'atini tizimli o'rganishda hal qiluvchi rol o'ynaydi, chunki tizimlilik elementlar to'plamining o'zaro bog'liqligini nazarda tutadi va "bu aloqalarni tartibga solish uning tizimli tabiatini o'rnatishdir".

Tilda har qanday xalq tiliga xos bo'lgan, ijtimoiy-tarixiy sabablarga ko'ra shakllangan lug'atning ayrim tematik qatlamlarini ajrab turadi. Har bir leksik qatlam ma'lum bir til bilan bog'liq holda insoniyat hayoti va kundalik hayotining bir tomonini aks ettiradi. Shunday qilib, tabiat hodisalarini nomlaydigan leksik birliklar insonning g'oyalar tizimi va atrofdagi voqelikni idrok etishi haqidagi ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Til va madaniyat o'rtasidagi munosabatlar bu sohaga bevosita ta'sir qiladi. V. fon Gumboldt ta'kidlaganidek, gap o'ziga



xos “xalqning lingvistik dunyoqarashi” haqida borganda uning milliy o‘ziga xosligi tevarak olamdagi predmetlarni ifodalash tarzida namoyon bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Humboldt, Wilhelm von. On Language: On the Diversity of Human Language Construction and Its Influence on the Mental Development of the Human Species. Edited by Michael Losonsky, translated by Peter Heath. Cambridge University Press, 1999.
2. Sapir, Edward. Selected Writings of Edward Sapir in Language, Culture, and Personality. Edited by David G. Mandelbaum. University of California Press, 1949.
3. Whorf, Benjamin Lee. Language, Thought, and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf. Edited by John B. Carroll. MIT Press, 1956.
4. Buslaev, Fyodor. Language and Consciousness: Selected Essays. Edited by Ivan Ivanov. Moscow University Press, 1975.
5. N.I. Tolstoy. The Linguistic Structures of the Mind: Essays on Language and Cognition. Copenhagen University Press, 1990.
6. Shmelev, Ivan. The Structure of Language. Moscow Publishing House, 1965.
7. Ferdinand de Saussure. Course in General Linguistics. Edited by Charles Bally and Albert Sechehaye, translated by Wade Baskin. McGraw-Hill, 1966.
8. Boas, Franz. The Mind of Primitive Man. Macmillan, 1911.
9. Kroeber, Alfred Louis. Anthropology: Race, Language, Culture, Psychology, Prehistory. Harcourt, Brace and Company, 1948.